

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն.

Քաղաքակրթուած աշխարհի այժմեան գիտութիւնները պատահաբար չեն յառաջ եկել, դժբա բոլորն ևս մարդկութեան յառաջագիմական ձգտումների արդիւնքներն են: Այդ յառաջագիմական ձգտումները յառաջանում են մարդու մէջ՝ արտաքին աշխարհն և նորանից ստացած տպաւորութիւնները, մարդկութեան անցեալն ու ներկան, իւր մարմինն ու հոգին ճանաչելու պահանջից, վասն զի այդ ամենը գիտենալով միայն կարող է մարդը հասկանալ իւր կեանքի խնդիրն, գուշակել իւր ապագան և յուսալ իւր ձգտումների լաւագոյն բաւարարութիւնն ստանալու: Ճանաչողութեան բոլոր յառաջագիմութիւնք հաստատուած լինելով երկու աղբիւրների վրայ, այն է՝ բանականութեան կամ հոգու և փորձի, մարդ չէ կարող դոցանից օգտուել, եթէ նա դոցա էութիւնը չճանաչէ: Բայց որովհետեւ փորձն ևս չկարէ օգուտ տալ, եթէ մարդի հոգին իւր ստեղծագործող զօրութիւնը չզարգացնէ և նորա հոսանքները չբանայ, ուստի ամենայն յառաջագիմութեան նախընթաց պիտի լինի գեւ մեր հոգու կամ բանականութեան զարգացումն և ծաւալումը: Ասանորոյ ճանաչել մարդի հոգին և նորա բոլոր կարողութիւնները հիմնական տեղ է բռնում բոլորի համար, որոնք կամենում են

գիտնական ճանապարհով ընթանալ, այլև նոցա համար, որոնք փափագում են քաղաքակրթութեան պտուղները վայելել և ոչ թէ խոպան հող լինել լուսաւոր սերմերի առաջ,

Արդ՝ թէ կրթելու նպատակով զբաղեցնենք մարդկային միութիւնը միմիայն արտաքին աշխարհով, նոյնքան միակողմանի կլինի զարգացումն, որչափ եթէ մի այն մեր ներքին հոգեկան աշխարհի մէջ սուգենք նորա մտածողութիւնները, «Հայեցողութիւններն առանց գաղափարների կոյր են, գաղափարներն առանց հայեցողութիւնների — դատարկ» ասում է Կանտ, վասնորոյ և ճանաչողութիւն կլինի միայն գոյա միացմամբ: Ճիշտ այդպէս ևս մարդի արտաքին աշխարհը ներքին աշխարհի հետ պէտք է միութիւն կազմէ, կամ միայն ար ընթանայ, որպէս զի մարդ չերկպառակուի: Կեդրոնացրէք յառաջագիմութիւնը միայն արտաքին աշխարհի գիտութեան մէջ և դուք կքանդէք կաւերէք մարդկանց հոգեւոր խաղաղութիւնը, երջանկութիւնը, բարոյական ամբողջ կազմակերպութիւնն և հիմնաքարը. ուղղեցէք նորա բոլոր մտածողութիւնները միայն դէպի նորա հոգեւոր կեանքը, կտրեցէք նորան արտաքին աշխարհի ճանաչողութիւնից, և դուք կխեղդէք նորան նախապաշարմունքների մէջ, դարձնելով մէկ խաղաղիք բնութեան իրարանցման մէջ: Փիլիսոփայութեան պատմութիւնը պարզ ապացոյց է, թէ ինչպիսի տատանմունքների է ենթարկուել մարդկութիւնը, հին Յունաց թալէս փիլիսոփայից սկսեալ (Քրիստոսից 640 տարի առաջ) մինչև այժմ: Ամբողջ այդ ընթացքում ծայրայեղութիւնների ենք հանդիպում, որոնց մէջ հաստատուած են սկզբունքներ՝ կամ հոգու աշխարհից և կամ մարմնի շրջակայութիւնից վերցրած և կամ թէ առ առաւելն ձգտումներ են երևան գալիս գոցա հաշտեցնելու. թող հէնց օրինակ լինին նիւթապաշտութիւնն ու հոգեպաշտութիւնը: (материализмъ, спиритуализмъ): Այդ բոլոր ծայրայեղութիւնները տանում են մեզ առ մի եզրակացութիւն, որ միշտ ճշմարիտ կմնայ, այն է՝ ջանալ երկուութիւն չյառաջացնել մարդի ներքին աշխարհում, չաւերել նորա երջանկութիւնն, որ կարելի է միայն նորա մէջ միութիւն հաստատելով, և ձգտել՝ տալ

մարդկութեան այնպիսի կրթութիւն, որ հաստատուած լինի մարդկային յառաջագիմութեան կամ քաղաքակրթութեան ամբողջութեան վրայ և խոյս տալ միակողմանիութիւնից: Այդպէս միայն կարող է ուսումը կրթութիւն լինել և նորա բարձր նպատակին համապատասխանել. շեշտումեմ կրթութիւնը, զի մանկավարժութեան հայրն Հերբարտ (+1841) չէ ուզում ճանաչել ուսումն՝ որ չէ կրթում:

Մարդկային յառաջագիմութեան մի արդիւնք են և այժմեան աստուածաբանական գիտութիւններն, որոնց սկզբունքներն ու արմատները նոյն իսկ մարդի հոգու մէջ են, այնտեղ են ծնուել, այնտեղից ծաւալուել և զարգացել, վասնորոյ և նորա արդիւնքը՝ նորանով պէտք է ըմբռնել: Եւ եթէ լաւ նայենք, կտեսնենք՝ որ ինչպէս գիտնական ճշմարտութիւնների հասնել կարելի է միայն բանական ճանաչողութեամբ, այսինքն գտնելով համաձայնութիւն մեր հոգու օրէնքների և գիտութեան հետազօտութեան հետ, ապա թէ ոչ նոյն իսկ արտաքին աշխարհի գոյութիւնը կժխտուի, նոյնպէս և այստեղ բանականութեան օրէնքներն են կազմում հիմնաքար: Այս այնպիսի սկզբունք է, որի դէմ չի կարող դաւաճանել ոչ մի գիտութիւն՝ առանց փլուելու: Նորա վրայ է հաստատուած իւրաքանչիւր գիտութեան հիմունքը: Վասնորոյ և եթէ մարդկային բանականութեան յառաջագիմութեան յարակից չէ ընթանում մի գիտութիւն, նա կորցնում է իւր նշանակութիւնը, վասն զի այն ժամանակ մարդ չէ ունենում այդ գիտութեան արտայայտութիւնների բովանդակութեան հասկացողութիւնը. եթէ բարձր է լինում նորանից, արհամարհում է անհամբերութեամբ և նեղսրտութեամբ, եթէ ցածր —, նա յում է դորա բարձրութեան գտնուողի վրայ ատելութեամբ և ինքնասիրութեամբ: Աստուածաբանական գիտութեան զարգացման այդ դրութիւններից են յառաջանում այն մոլորութիւններն, որոնց աղբիւրն ևս ընդհանուր առմամբ կարելինք տգիտութիւնը կոչել՝ — լինին այդ մոլորութիւնները նիւթապաշտութիւն, հոգեպաշտութիւն, անհաւատութիւն, սնտիապաշտութիւն, սահմանականութիւն (детерминизмъ) թէ անսահմանականու-

Թիւն (индетерминизмъ) ճգնականութիւն (стоицизмъ) Թէ անբարոյականութիւն, և Թէ առհասարակ մարդի աստուածային էութեան դրժող որ և իցէ տղմասիրութիւն: Վասնորոյ քաղաքակրթութեան պահանջ անող ժողովրդի բարոյական անպայման պարտականութիւնն է իւր արժանաւոր տեղում՝ պահել մարդկային յառաջագիմութեան արդիւնք՝ իւրաքանչիւր գիտութեան զարգացումն ու հեղինակութիւնն, եթէ չէ կամենում շեղուիլ՝ իւր գոյութիւնը պայմանաւորող ճանապարհից, Թէ չէ կամենում փորել իւր հաստատութեան հիմունքները, Թերեւս լոկ մորակի տակ կառավարուելու ճանապարհի վրայ ոտք դնելով:

Հայ ժողովուրդի մէջ անյայտ չեն այս գիտողութիւններին մօտիկ գաղափարներ և հայեցողութիւններ: Կ. Պոլսից սկսեալ մինչև Կովկասի խորին անկիւնները լուումեն կարեւորութեան ձայներ՝ չթողնելու ժողովուրդը քաղաքակրթութեան շաւղից շեղուելու եկեղեցին՝ կրթութեան և մարդկային սրտի խաղաղութեանց այդ հզօր հաստիչը պէտք է կենդանանայ, չպէտք է թոյլ տայ անհատին՝ կախուելու բնութեան ճղուղից և պտտուելու նորա անողոք ճախարակի մէջ. նա պէտք է ցոյց տայ անհատին որ նա ազատ էակ է, պատկեր Աստուծոյ, նա պէտք է ներշնչէ Հայի համոզմունքի մէջ Հայաստանեայց եկեղեցու անսասան սկըբունքն, որ Հայոց վարդապետութեան կոթողն է. «Որդիք Աստուծոյ լիցուք, և Աստուածք սիրով»¹ Նա պէտք է լինի կըրթարան՝ որ «ծնանի և աստուածս ումանս եղականս» պատկերս մաքուրս Աստուծոյ Քրիստոսի»²:

Անշուշտ ամենքը կխոստովանեն այս: Բայց ինչպէս կարէ նա իրագործել այդ, եթէ իւր գիտութեան, որ է նորա միակ միջոցը, կատարեալ ծաւալ և զարգացումն չտայ. Թող տայ, կասեն ամենքը: Սակայն ի՞նչ է այդ գիտութիւնը, դորան պէտք է հա-

¹ Յաճախապատում: Վենետիկ, 1838. էջ 16: Սարկաւագ Վարդապետ. Աղօթք. Սոփերք Հայկ. IV. 31. Ս. Ներսէս Շնորհալի. Ընդհանրական. Ս. Էջմիածին 1868. էջ 74.

² Ս. Գրիգոր Նարեկացի. մատենագրութիւն. գԼ. ՀԵ. էջ. 201.

մառօտակի պատասխանէ մեր այս գրութիւնն, որ պահանջուով գլխիցէ ամենուրեք: Այդ հարցը տրուեց ինձ նախապէս ի Կ. Պոլիս քանի մի շրջաններում, մանաւանդ խմբագրութիւնների մէջ, որոնց՝ այլ և շատ ուրիշների՝ պատասխանն է այս

Ա. ՏԷՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆ.

19 Դեկտեմբ. 1892.

Վ.Պ.ՂԱՆԴՊՈՒՄ.

1.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՅԻ.

Նախ քան մի գիտութիւն սովորելը, հարկաւոր է ծանօթ լինել գոնէ նորա բաղկացուցիչ մասերին, որպէս զի գիտենանք թէ ո՞րտեղից պէտք է սկսել, ի՞նչ ունինք ուսանելու, որոնք են շահագրգռական և թէ ո՞րն է վերջը: Ամեն գիտութիւն ունի այդպիսի մի ուղեցոյց, որից կարէ իւրաքանչիւր ուսանող անհրաժեշտ ծանօթութիւն ստանալ, նախ քան գործի ձեռնարկելը: Այդ ուղեցոյցը կոչուով է եւրոպական լեզուով «էնցիկլոպէդի», որ թարգմանաբար կհնչի Հայոց լեզուով «Համաբանութիւն»: Այսպիսով կարէ լինել բոլոր գիտութիւնների համաբանութիւն, որպէս և իւրաքանչիւր գիտութեան, ըստ որում աստուածաբանութեան համաբանութիւնն ևս մի մաս է ընդհանուր համաբանութեան¹: Նա տալիս է այդ գիտութեան առարկաների հիմունքների և բանակարգի ծանօթութիւնն, և ձգտում է այդ գիտութեան նպատակը պարզել, ինչպէս որ գոյութիւն ունի այդ՝ իւր այժմեան զարգացման մէջ: Եւ քանի որ իւրաքանչիւր զարգացած մարդից պահանջուով է ծանօթ լինել մարդկային յառաջդիմութեան մտաւոր արդիւնքներին կամ զէնքերին, որոն-

¹ Խիստ տարածուած են համաբանական բառարաններ, որպէս Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber. այլ և Մայերի, Բրոկհաուզի Հերցոգի և այլոց հոչակաւոր աշխատութիւնները:

ցով միայն իւրաքանչիւր ոք կարէ կռուել անխելք մոլորութիւնների գէմ, այլ և հասարակական խօսակցութիւնների ժամանակ վայրի վերոյ դատողութիւններից հեռու լինել լրջութեամբ, ուստի և այս համաբանութիւնը պիտի տայ այն տեղեկութիւններն, որոնք բացարձակապէս պակասում են մեր ժողովրդի մէջ: Այդ պակասութեան վնասը նկատելի կլինի մանաւանդ, երբ յիշենք որ մենք ունինք ուսանողական կարգ ևս, որ անպատճառ պէտքէ ունենայ ծանօթութիւն իւրաքանչիւր գիտութեան ընդհանուր բանակարգի և կազմի, որպէս զի նորա առաջ պատկերանայ գիտութեան աշխարհն և դռնուտ մարդկանց շաղակրատանքի հոգմակոծութեան տակ չկորցնէ իւր գլուխն, և փոխանակ իւր հոգևոր տրամադրութեան ձայնին լսելու, դառնայ ուրիշի մտաւոր այլանդակութեան շինուածքը: Այս ծանօթութեան անհրաժեշտութիւնն էր պատճառ, որ Նլայէրմախերի (1768+1834) մի փոքրիկ գրուածքն¹ իբրև ուղեցոյց աստուածաբանական ուսման, մեծ տարածութիւն գտաւ և անչափ օգտակար եղաւ նոյն իսկ գիտնականներին. և այսօր գերմանական բոլոր համալսարաններում քարոզւում է լսել աստուածաբանական համաբանութիւնը թէ ուսման ոկզբում և թէ վերստին վերջում:

Ախտլաստիկութեան ծովը թափելով իւր հոսանքները նաև ի Հայաստան, անպատճառ պէտք է մեռելութեան հոտով շշմեցնէր Հայոց, որից յետոյ անշուշտ կսայթաքուէր մարդ իւր անհատական ամբութիւնից և հասարակութիւնն իւր յատակի հաստատութիւնից: Աստուածաբանութիւնը նոյնացաւ ապա սխտլաստիկութեան հետ և հետևանքը հասկանալի կլինի: Կարճատես մարդկանց մէջ յառաջացած տրամադրութիւնն առթեց մի ուղղութեան, այն է՝ դէպի գործնականութիւն: Բայց ո՞ր է այդ գործնականութիւնը. գոյութիւն ո՞ւնի այդ, թէ լոկ բանդագուշանք

¹ Kurze Darstellung des theol. Studiums zum Behufe einleitender Vorlesungen. Berlin 1830. իսկ նորագոյն և ամենից տարածուածն է արդէն 12 անգամ հրատարակուած՝ K. R. Hagenbach's Encyclopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften, Leipzig. 1889.

է: Հէնց այդ գործնականութիւն պոռացողները չեն կատարեալ անգործնականները, հասարակութեան արիւնը ծծող և մահ պատրաստող եսապաշտները: Ահա քեզ վիճակ, որ պէտք է ծնէ ծայրայեղութիւններ — կեղծ բարեպաշտութեան կամ անմիտ ճգնականութեան, խելակորոյս հաճոյասիրութեան կամ բաջադական աշխարհացիութեան, որոնք փտեցրին հին Յունաստանը:

Քրիստոնէութիւնն ատում է այդ բոլոր ծայրահեղութիւնները. նա պահանջում է գործնական մարդիկ, որոնք պիտի լինին գործով իւրեանց բարձրութեան վրայ և բարձրացնեն ազգութիւնը. չնայեն կեանքի վրայ՝ իբրև ապուշ մանուկների, այլ իբրև լուրջ բանականներ, տեսնող իւրեանց կեանքի մէջ իրագործելու խընդիր: Ո՞ր գիտութիւն չէ ունեցել և իւր դպրոցական իմաստակութիւնը. կամ ո՞ր գիտութիւնն է այժմ ևս աստ կամ անդ զերծ գորանից. և մի՞թէ ընկաւ նորա արժէքը: Ո՛չ. նորա արժէքը կընկնի ամբոխի աչքում, երբ իւր տեղը կանգնած չլինի, երբ իւրաքանչիւր անհատ չճանաչէ իւր կոչումն, այլ հացթուխի տեղ կոշկակարը նստի, ուսուցչի տեղ վաճառականը, հոգեւորականի տեղ ռամիկը: Յայտ է որ այդպիսի ժամանակ գիտութեան հետեւողի անհրաժեշտութիւնը չի երևալ կոշկակարների, ռամիկների և այլոց ստուար խմբի մէջ, երբ մարդիկ միայն գործի ինչութեան են ուշ դարձնում և ոչ որպիսութեան: Սակայն կոշկակարը կարէ միշտ կոշկակար մնալ, հացթուխը՝ հացթուխ, անհրաժեշտ է ուսուցող՝ որ կարենայ գտնել անհասի երակն և իւր խօսքի զիպող զարկով բաղխէ, կրթէ ժողովուրդը, բարձրացնէ բնական իրարանցումից դէպի իւր գերական (իզէալ): Ահա այս հանրական գործունէութեան պաշտօնեան պարտ է դուրս գալ Հայաստանեայց եկեղեցու գիտութեան գաւթից և եթ:

Ո՞ւմ չէ յայտնի՝ որ հին ժամանակ Հայաստանի ամենանշանաւոր անձինք եկեղեցու լուսով էին կրթուել. արքայական և ազնուական գործիչները միայն եկեղեցական ուսումն ստանալով էին ազգի սիւներ դառնում և ժողովրդին բաւարարութիւն տալիս: Եկեղեցական լինել, գիտնական և թէ պետական գրեթէ նոյնա-

նիշ էին դարձել, վասն զի դոքա իրարից տարբեր չէին: Ս. Լուսաւորչի ամբողջ ցեղը, Մամիկոնեան տունը լինին մեզ օրինակ, և հէնց այն տունն է աննշան դեր կատարել, որում եկեղեցական լոյսը զթուարաւ էր ներս թափանցել: Միայն եկեղեցին է եղել՝ որ իւր ուսումը հաւասարապէս բաշխել է թէ իշխանին թէ գեղջուկին: Եւ եթէ ամբողջ պատմութիւնը թերթենք, կրտսենք որ Հայոց մէջ հէնց ամենագիտնական և պետական հոչակ վայելող անձինքն էին, որոնք ամենից թունդ էին նուիրուած եկեղեցական ուսման:

Դարերի ընթացքում ժողովրդի սրբութիւնը, բարոյական կեանքն և նորա ապագան պահեց, պահպանեց եկեղեցու լոյսն, և ոչ թէ անկենդան և հրամայող օրէնքն, կամ սերնդէ սերունդ փոփոխուող արհեստը: Եկեղեցու լոյսն է եղել, որ ամեն անկիւն է մտել և ամեն սիրտ, որ մեծերին նոյնքան զիւրամատչելի է եղել, որքան տղաներին, որ գիտուններին նոյնքան օգնել է, որքան խակերին հասունցրել: Հայոց եկեղեցու վարդապետի մէջ մարմնացած են եղել՝ ամենայն որ ինչ պէտք էր ժողովրդի յառաջագիմութեան հիմնադրար կազմելու: Միայն նորա առաջ է որ ամբողջ մարդկութիւնը մէկ գերակայ ունի ձգտելու, ամբողջ ազգը մէկ և եթ, որի ճանապարհի վրայ պէտք է գտնուի իւրաքանչիւր ազգային անհատ...: Խօսք ու գրիչը միայն կարեցել են ազգի ձեռք բերածը ժառանգական դարձնել և այս է եղել թէ իշխան աստուածաբանների և թէ աստուածաբան իշխանների համոզմունքը:

Մինչդեռ հրէութիւնն իւր օրէնքով մեքենայ էր դարձնում իւր ժողովուրդը, մինչդեռ հեթանոսութիւնը խելացնոր էր դարձնում արուեստի և մինչդեռ Հայաստանը դոցա շփոթութիւնն էր, ահա քրիստոնէական ուսումը միայն ներշնչում է նորան ինքնուրոյնութիւն, ինքն իւր մէջ իւրով յառաջագիմելու:

Կայ յաւիտեան, ասում է քրիստոնէութեան լոյսը, կայ դու միշտ, աստուածային շողը քո մէջ քոյապէս արգիւնաւորելով: Սակայն վայ այն օրին, երբ քո սիրտն ապառաժ դառնայ այդ ճառագայթների ներքոյ: Այդ եղել է և կլինի, երբ աստուածա-

բանական գիտութիւնները չեն բռնիլ իւրեանց արժանաւոր տեղըն և չեն զարգանալ ըստ կարելւոյն: Վասնորոյ աստուածաբանութեան էութիւնը, նորա հիմունքները, բանակարգն և նպատակը պէտք է որոշ լինին, որպէս զի լուծուին տարակոյսներն անհրաժեշտապէս և միայն թեթեւոտիկ մօնթերի համար մնայ Ս. Գրքի խօսքը՝ թէ. «որ ձգէ քար երկնապօղ, ի գլուխ իւր ընկենու»: Սիրաք. Իէ, 28:

2.

Կ Ր Օ Ն .

Կրօնը մարդի հոգու ամբողջ էութեան մէջ է. նա ոչ զգացմունք է առանձին, ոչ գիտելութիւն մասնաւորապէս, այլ մի զգացմունք է՝ որ մեր գիտաստութեան հետ բռնում է մեր ամբողջ հոգեկան աշխարհն և ապա իւր պայծառութիւնը կամքի զօրութեամբ ծաւալում արտաքին աշխարհի մէջ: Կրօնն է մարդի անձնական էութեան հաղորդակցութիւնն Աստուծոյ հետ, որի զօրութիւնից է կախուած նորա էութեան կատարելութիւնը:

Ո՛չ միակողմանի ծանօթութիւններն և՛ ոչ մտաւոր պաշարը չեն կարող մարդի մէջ կրօնական ջերմեւանդութիւն ներշնչել, այլ միայն երբ նայէ նա ինքն իւր վրայ, հասկանայ իւր էութիւնը, խնդիրն և նպատակը: Այդ հայեցողութիւնից է՝ որ բըղխում է բարոյականութիւն, կենդանացնում հասարակութիւնն, ըստ որում կրօնն է բարոյականութեան աղբիւրը: Կրօնական զգացմունքն է՝ որ միայնում է մեզ Աստուծոյ հետ, և ապա ծագում է ճշմարիտ սէրն և ամենայն առաքինութիւն, որ չի կարող առաքինութիւն լինել, եթէ չէ հաստատուած Աստուծոյ սիրոյ վրայ: Հաւատարութեան և եղբայրութեան հիմնաքարն է՝ լինել պատկեր Աստուծոյ և այնպէս ճանաչել ընկերին, որտեղ չկայ այդ հիմունքն, այնտեղ է որ ամենաբարձր առաքինութիւնների ձայներն են հնչում, սակայն ինքեանք գոյութիւն չունին: Այդ չէ պատճառն, որ կեանքի մէջ իրար հետ հակադիր հանգիստում են—հաւասարութեան գաղափար, բայց և թալան ու

բռնութիւն, սկզբունքի հաւատարմութիւն, բայց և շնորհապարտութիւն ու երախտադրութիւն, ճշմարտութեան քարոզ, բայց և սուտ բարեկամի պաշտումն և այլն և այլն: Կրօնական երկիւղածութիւնը պէտք է առնէ դոյա առաջը, նա է այդպէսների աւերիչը:

Արդ կրօնն իւր ուղղութեան մէջ չէ հասնում իւր կատարելութեան, երբ չենք բանում մեր մտքերն և չենք ջանում տեսնել այն՝ ինչ որ զգում ենք. այն ժամանակ աստուածային զօրութիւնն ևս չէ կենդանացնում մեզ, զի իւր տեղը չէ գրտնում: Միայն երբ մեր մտքերը պարզ են, հասկանում ենք և ըմբռնում մեր գերական, ապա թէ կարենք նորա պատկերը իննել, մինչդեռ յաճախ ընդհակառակն է պատահում:

«Իւրաքանչիւր ոք, որպէս ինքն է, այնպէս է և իւր Աստուածը:

Վասնորոյ և Աստուած այդպէս յաճախ ծաղր եղաւ»:

Ասում է Գեօթէ: Այդ է պատճառն, որ Հայոց հին վարդապետները շարունակ պահանջում են բաց պահել մտաւոր աչքերը, քննել, զննել, և ճանաչել լաւը, բարին և գերակայականը: «Քաջիմաց լեր, մանր քննեա՛ւ սրատես լեր մոօք առաւել քան աջօք»¹: Մտաւոր աչքով պիտի ճանաչենք Նորան, յորում հաստատուած է մեր կենդանութիւնն ու զօրութիւնն, և ապա նա. յենք Նորան իբրեւ հայելու վրայ, և տեսնենք մեզ: Այստեղ է որ խղճմտանք, միտք և կամք միացած գործում են. միտքն իբրեւ լուսաւորող, իսկ խիղճն իբրեւ զօրացնող. զգացմունքով է որ պիտի գիմենք դէպի Աստուած, մտքով ճանաչենք և կամքով գործենք որպէս Նա. վասնորոյ և «երանի այնոցիկ՝ որ սուրբ են սրտիւր, զի նորա զԱստուած տեսցեն»²: և այնուհետեւ միութիւնը պատրաստ է — «տեսեալ ուրուք զԱստուած, անդէն ի նոյն միացաւ ի նմա»³:

Կրօնը կեանքի զարկերակն է, ուստի և ուսուցչի պարտքն է, զարթեցնել կրթւողի հոգին, զգացմունքը, պարզել լուսաւորել

¹ Եղիշէ, Մատենագրութիւն. Վենետիկ 1838. էջ. 319.

² Մատթ. Ե. 8.

³ Եղիշէ, անդ. էջ. 326.

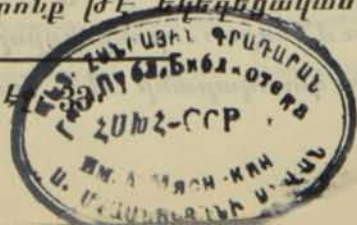
միտքը՝ ճանաչողութիւնն, և ապա բարոյական ազդամբ լարել նորա խիղճ ու կամքը մարդկային կեանքի գործունէութեան մէջ աստուածային դեր կատարելու ¹⁾:

3.

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ի Ե Ի Դ Պ Ր Ո Յ.

Կրօնը բղխելով հոգուց և իւր առանձնայատկութիւններն ստանալով նորանից, պատկանում է իւրաքանչիւր անհատի և միանգամայն սեփական ժողովրդի: Համայնական կրօնը հոգեբանական հետեանք է այն ազգին, որին նա պատկանում է. միայն այդպէս լինելով կարէ իւր ծաւալումն ունենալ և կեանքի էականը լինել: Կրօնն իւր սեփական զարգացումն ստանալով, որպէս հաղորդակցութիւն է Աստուծոյ հետ, այնպէս ևս նմանների մէջ, որով և կառուցւում է անձեռնմխելի միութիւն: Դժբախտ է ազգըն, որ չունի իւր հոգուն հետ ձուլուած կրօնը: Ինչպէս որ եկեղեցին և դպրոցը, միութիւն են կազմում, այնպէս և եկեղեցականներն ու աշխարհականները. մէկը պաշտօնեայ է գերակայի, բարոյականութեան, նա ուխտած նուիրուած է աստուածային կամաց, շարունակ յիշեցնող ժողովրդի և կրթող ու դաստիարակող, միւսը գեբակայի ձգտողն է, կրթուող դաստիարակուողն է, որ չի կարող լինել առանց երգուեալ վարիչների, որպէս և վերջինները չկարեն լինել առանց հօտի. ժողովուրդն է տալիս իւր հովիւը, նա է ընտրում իւր միջից իւր դաստիարակը, վասնորոյ և երբէք իրարից չեն կարող բաժնուիլ և առանձին առանձին գոյութիւն ունենալ, այլ եկեղեցականները ժողովրդի երգուեալ գործավարներն են: Եւ նա եկեղեցականների մէջ, որ բարձր է աստիճանով, նա է որ առաւելագոյն պարտիքներ ունի:

Յայտ է որ մեր դպրոցներն, որոնք պէտք է բարոյական – գործնական բնաւորութիւններ տան, կամ կարճ, մարդիկ կրթեն, այդ մարդիկ են՝ որոնք թէ եկեղեցական և թէ աշխարհական

պէտք է լինեն. այդ է՝ որ հաստատում է դոցա միութեան սկզբունք. ըստ որում և դպրոցի գիտութիւնը չպէտք է բնաւ միակողմանի լինի, որպէս զի նորա միութիւնը հաստատ մնայ և միւսնոյն աղբիւրից ելնեն հասարակութեան ճշմարիտ տարրերը: Որտեղ եկեղեցականն հրամայող է, և ոչ խրատող, սարսեցնող է և ոչ սաստող, բռնահարող է և ոչ կրթող, պատգամախօս է և ոչ դաստիարակող, այնտեղ ժխտում է Հայաստանեայց եկեղեցու սկզբունքն, այնտեղ կյառաջանայ թունդ հակասութիւն, որ պատճառ կլինի թէ տգիտութեան և խաւարի թէ թիւրիմացութեան և աղմուկի:

Եկեղեցու հովանու ներքոյ պէտք է լոյսը թագաւորէ և խաւարը հալածուի, միւսնոյն ճառագայթի տակ պէտք է փայլեն եկեղեցականներն ու աշխարհականներն:

4.

Ա Ս Տ ՈՒ Ա Ծ Ա Բ Ա Ն ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը:

Եթէ պատմական հայեացք ձգենք մի գիտութեան վրայ, կրտսնենք որ յաճախ նորա անունը պատրում է մեզ և անծանօթ գոյով՝ այդ մի բառից այլ ինչ ենք հետեցնում, քան թէ սովորաբար հասկացում է. այդպէս են շատ գիտնական բառեր (terminus technicus): Զորօր. բնազանցութիւն կամ մետաֆիզիկա բառերը բնաւ այն չեն արտայայտում, ինչ որ այդ գիտութիւնը բովանդակում է: Այսպէս և աստուածաբանութիւն չպէտք է հասկացուի՝ «գիտութիւն Աստուծոյ մասին», որ բնաւ չէ, այլ այդ մի ընդհանուր անուն է, որի տակ կայ նոյնքան պատմութիւն, որքան իմաստասիրութիւն, մինչև անգամ բնագիտութիւն, իրաւաբանութիւն, այլև լեզուագիտութիւն, ընկերաբանութիւն (sociologia) և այլն: Հին ժամանակ աստուածաբան էին կոչում նորա, որոնք աստուածների էութեան և պատմութեան մասին տեղեկութիւն էին տալիս, իսկ քրիստոնէութեան առաջին դարերում նոքա, որոնք երրորդութեան վրայ էին խօսում: այսպէս և նոր կտակարանի մէջ կարգում ենք. «յայտ-

նութիւն Յովհաննու առաքելոյ և աստուածաբան աւետարանչի, նոյնպէս և հին եկեղեցու վարդապետներից ոմանք յայտնի են «աստուածաբան» անունով: մանաւանդ Գրիգոր Նազեանց (330+390), որոնց ժամանակներն աստուածաբանական ուսումը գլխաւորապէս ջատագովական և կռուաբանական ուղղութիւն ունէր:

Երբ արեւմուտքում մարդկային գաղափարների հաստատութիւնը տատանւում էր, յառաջացաւ զպրոցական (սխոլաստիկ) ուղղութիւն, որ ջանում էր ամենայն ինչ ապահովել, լոկ մտաւոր բանավարութեան ոյժ տալով, որով մեկնութիւնն ու պատմութիւնը կորցրին իւրեանց ոյժը: Արիստոտէլն էր՝ որ կենդանացնում էր դոցա և ահա ելան մի շարք անձինք, մանաւանդ Թոմաս Աքուինացին (1227+1274), որոնք ամենայն ինչ դաւանական չափով չափեցին, և ինչ որ այդ չափից դուրս էր՝ դաւնում էր վիճաբանութեան կռուան: Սակայն ոչ մի անխոհեմ ծայրայեղութիւն չի կարող մնալ անխափան և իւր ընթացքով առանց խոչի գնալ և ահա միւստիկներն էին (խորհրդականներ), որոնք քրիստոնէական կեանքի և մտածողութեան վերածնութիւնն իբրեւ միակ պահանջ յառաջացրին, վերածնութիւն նոյն իսկ ի ներքուստ, որպէս զի ժամանակաւոր և արհեստական չլինի: Սա մի նախապատրաստութիւն էր, որի վրայ հաստատուելով երեւան եկան Ժ. Գարում մարդասէրներն, որոնք մարդկային գիտութիւններն իւրեանց անկեալ վիճակից բարձրացրին. պատմութիւն, լեզուաբանութիւն, քննաբանութիւն յառաջ անցան, և ահա հիմք պատրաստեցին հռովմէական սքոլաստիկական բռնութիւնը խորտակելու: Կրօնական վերանորոգութիւնը ծնունդ էր այդ ձգտման, ըստ որում պահանջւում էր դառնալ դէպի քրիստոնէական եկեղեցու սրբութիւնը, թոթափել այն ամենն՝ ինչ որ լոկ մարդկային հրամանների ներքոյ բուսել և աճել էր, արմատախիլ անել այն որոմներն ու ժանգառներն, որոնք խաւարի մէջ աճել էին քրիստոնէական լոյսից դուրս: Ս. Գրքի և հին եկեղեցիների ուսումնասիրութիւնն յառաջ անցնելով վերանորոգիչների գործունէութեան մէջ, ճանապարհ բացաւ քրիւստո-

նէական պարզութեան զարգացման: Ահա սորանով միջոց տուին փիլիսոփայութեան և բոլոր գիտութիւններին մտնելու քրիստոնէութեան շրջանի մէջ և իւրեանց հետազօտութիւնն անվախ վարելու: Գիտութիւնների այդ յեղյեղուկ վիճակում զտուեց մարդկային միտքը, իւր ամբողջ հոգուն սեփական մի տարր, սեփական կրօնը ճանաչելով, որի զօրութեան հաւասար դեռ ոչինչ չէ ծնել մարդկութիւնը: Կապակցող մասերն են նորա մէջ ոչ միայն զգացմունքն ու գաղափարներն, այլ և հոգու իւրաքանչիւր ընդհանրական արտայայտութիւն— ազգային կամ ազգին հոգեկից՝ սկզբունքներն ու բարոյքը: Այստեղ է որ սէրը ստանում է իւր ընդարձակութիւնն, երբ միութեան հիմնաքարը ներշնչում է՝ թէ ինքնազոհութեան պատրաստականութեան վրայ է հաստատուած ճշմարիտ սէրը: Համայնական միութիւնն է, որ ներկայացնում է մեզ միութիւն նախնեաց, ներկաների և ապագայ սերունդների, յորում և է հայրենասէրի էական համոզմունքն, այն է՝ ազգի յաւիտենականութիւնը:

Մինչդեռ հոգու և նորանից բղխած սեփականութիւնը կապում է իւր համայնքն ի մի և կազմում եկեղեցի, այդ եկեղեցին ևս հետեցնում է պահանջ՝ ազգային, սեփականը պաշտպանելու, ազնուացնելու և վեհացնելու, որպէս զի ժողովուրդն ևս իւրից ստանայ իւր հոգուն յարմար սնունդը: Ահա և կրօնն և իւր հետ պայմանաւորուած բոլոր հանգամանքները դառնում են գիտնական մշակման առարկայ, նիւթ ուսումնասիրութեան և նորա բարձրութիւնը պատճառ տարածման: Արչափ հոգեւոր է մի կրօն, նոյնքան տրամադիր կլինի գիտութեան, փասն զի բարձրութեան և հոգեւորութեան չափով է՝ որ համապատասխանում է մարդկային էութեան և գիտութիւնը դոյն էութեան արդիւնք լինելով, պիտի յարուի նորա հետ: Հայոց եկեղեցին թերևս բախտի բերմամբ հեռու մնալով նորադիր բարդ ու հարթ խնդիրներից, իւրացրել է ամենայն ինչ որ քրիստոնէութեան էութեան է պատկանում, ծայրայեղ ազատամտութեան սկզբունքի վրայ հաստատուելով դէպի ուրիշ եկեղեցիները: Սակայն նա ձուլուած իւր ժողովրդի հոգու հետ

և մխուած իւր պատմութեամբ, չէ դարձել բնաւ անհատների մենաշնորհ, այլ հիմնովին պատկանում է իւր ժողովրդին: Նա տարբերութիւն չէ դրել իւր սիրողների մէջ և ջահը պահել է ամենայեւս ընկած անկիւններում լուսաւորելու համար: Վասնորոյ և այն ամենն, ինչ որ իւր ժողովուրդը կձնէ լոյսի շողերի տակ, նա կարէ անգրադառնալ եկեղեցու բովը, մաքրուիլ զտուիլ և ծառայել ազգին: Գիտութիւն և աստուածային շնորհ — ահա փեսան ու հարսը՝ բազմած Հայաստանեայց եկեղեցու սուրբ գահաւորակի վրայ, որոնց ժառանգները պէտք է ջահընկալներ լինին լուսաւորութեան, մարդկութիւն և աստուածութիւն — ահա այն կայծաքարն ու կայծահանն, որոնց կայծահարելով պէտք է վառուին Հայոց ճրագները...

Վասնորոյ և Հայաստանեայց եկեղեցի և գայրոց գոյութիւն չունին առանձին առանձին. դոքա կազմում են վեհագոյն միութիւն: Եկեղեցու գաւթում է գայրոցը, գայրոցը պարտ է տալ եկեղեցու զաւակներ. նա պէտք է կրթէ, բայց նորանից պէտք է ելնեն կրթողներ, սերմանողներ և հնձողներ. նա պէտք է տայ մարդիկ բառի բուն նշանակութեամբ, որպէս զի նոցանից ելնեն և եկեղեցու պաշտօնեաները, հասարակութեան մխիթարները: Հէնց այդ չէ ասում «գայրոց» բառը. «գալիր» որից և գայրոց, այլ և «գալութիւն», ահա գաղափարներ, որոնք եկեղեցու գմբէթի տակ են պտտում: Ծխական գայրոցից սկսեալ մինչև ճեմարանն — այդ ուսումնաւայրերի արմատները՝ եկեղեցու մէջ են սնուում: Վասնորոյ և բոլոր գիտութիւններն իւրեանց համալսութեամբ պէտք է եկեղեցու լոյսի շուրջը հաստատուին, այսինքն տան այն պտուղներն, որոնք ելնում են յիշեալ սնունդից բողբոջեալ ծաղիկներից, որպէս զի այդ պտուղները վերատին ծառայեն իւրեանց սննդատու արմատների վայրը ծաղկեցնելու: Որտեղ այդ սնունդը կատարելապէս մշակուելով չբահանի իւր նպատակին, այնտեղը կչորանայ և կչորացնէ ծառի դալար ճիւղերն ևս. այնտեղ կյառաջանայ չորութեան փոշի և այդ փոշին է՝ որ թոթափելու պահանջ է ներշնչում, մինչդեռ այն՝ որ ծնել է ազգն եկեղեցու և նորա դպրոցի ձեւակերպու-

Թեան մէջ, այդ եղել է հոգեբանական—պատմական հետեւութեամբ և պէտք է չկորցնէ իւր ճանապարհն, եթէ ուզում է հասնել իւր սկզբնառութեան նպատակին: Այս պահանջը բղխում է հէնց հոգեւոր դպրոցի գաղափարից, մանաւանդ որ ուսումն ուսում չէ, եթէ բարոյականի և ինքնաճանաչութեան կողմի հիմունք կազմողը կազմում է: Այս պահանջը պատմական է: «Մի ազգի համար միայն այն է լաւ, ասում է Գեօթէ ֆրանսիական յեղափոխութեան մասին խօսելիս, ինչ որ նորա սեփական միջոցից և նորա ընդհանուր կարիքից է դուրս եկել, առանց մի ուրիշին պատկանելու: Զի ինչ որ մի ազգի՝ իւր որոշ հասակի մէջ բարերար սնունդ կարէ լինել, գառնում է գուցէ մի ուրիշի համար թոյն: Բոլոր փորձերն՝ որեւիցէ օտարերկրեայ ներդրութիւն մտցնելու, որի կարիքը ազգի խորին միջուկի մէջ չէ արմատ բռնել, ախմախական են և բոլոր մտադրեալ այդ տեսակի յեղափոխութիւններն անհետեւանք. զի նոքա առանց Աստուծոյ են, որ հեռու է կենում այդպիսի վայր ի վերոյ գործերից (Pfuscherei): Իսկ եթէ կայ ճշմարիտ կարիք ազգի մէջ այդպիսի մի վերանորոգութեան, այն ժամանակ Աստուած նորա հետ է և նա կյաջողուի: Այդ երևում է ֆրիստոսի և նորա առաջին հետեւողների վրայ, զի Սիրոյ նոր վարդապետութեան երևիլն ազգերի մէջ կարիք էր¹...» և մարդկային էութիւնը գտաւ իւր երջանկութեան հիմնաքարը զուտ քրիստոնէականութեան մէջ: Եւ ահա մի շարք փիլիսոփաներ (իմաստասէր) մանաւանդ Կանտ (1724—1804), Ֆիխտէ (1762—1814) Շելլինգ (1775—1854), Հեգել (1770—1831) և Շլայերմախեր (1868—1834), մեծամեծ աշխատանքներ նուիրեցին քրիստոնէութեան, եկեղեցուն կամ աստուածաբանական հարցերին: Բնական աստուածաբանութիւն, տեղական աստուածաբանութիւն, տեսական աստուածաբանութիւնն գլորուեցան անգառնալի, սխալաստիկների վայր ի վերոյ հարցերն ու վէճերը կորան անհետ. դաւանաբանութիւնը տաշուեց հա-

¹ Gespräche mit Göthe, von I. P. Eckermann. Leipzig. III 4 Jan. 1824. Տե՛ս և Fichte, Reden I, II, III.

կազմակերպող կարիատաններից, և ամբողջ աստուածաբանութեան շինութիւնը հաստատուեց փիլիսոփայական և պատմական հետազոտութեան վրայ: Այսօր աստուածաբանութիւնը բովանդակում է իւր մէջ այն ամեն ծանօթութիւններն, որոնք վերաբերում են եկեղեցական—բարոյական կեանքի: Նա աւանդում է գերմանական բոլոր 20 համալսարաններում և նորա գրօշակիրներն են հազարաւոր գիտնականներ իւրեանց անթիւ գրութիւններով և ամսագրներով:

Ահա ուշադրութեան շրջան Հայաստանեայց եկեղեցու համար: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից սկսեալ երկար դարեր քրիստոնէական պարզութիւնը պաշտելի եղաւ Հայոց եկեղեցում: Նորա վարդապետութեան ամենահին աղբիւրի հեղինակութիւնը հեռու է ինքնախորխո հրամաններից. «գլխի ձեզ և ուսուցանել կամիմ եղբարք, զորս ի Քրիստոս աւետարանաւն ծնայ» այս է նորա սիրգբունը: Նորա համար չկայ այլ հեղինակութիւն, քան Ս. Գրքը. գործնով պէտք է առաջնորդուէին իւր յաջորդներն, որոնք բոլորն ևս Ս. Գրքով պէտք է ուսուցանէին և ոչ անձնական սաստով: «Գիրք են մեր վարդապետք, և ի ձեռն նոցա զյաւիտենից զլոյսն ընկալցուք, և նոքօք վարեսցուք յաշխարհի 2...» Նա է այն չափն, որ սահմանում է ամբողջ եկեղեցու հիմունքը, վարչական որոշ կազմակերպութեան գործունէութեամբ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից պատրաստուեցան Դ. — Ե. դարերն, որոնք տուին Սահակ—Մեսրոպեան գործունէութեան խարիսխները: Ս. Գրքով կրթուեցան նոցա ուսման մունետիկներն և ըստ այնմ մշակներ եղան ճշմարտութեան այգուն: Նոցա յաջորդ սերունդները դարեր շարունակ ոգի առան այդ շրջանից, անգագար աչքի առաջ ունենալով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և նորա որդոց, և ահա տեսնում ենք որ նոյն իսկ միջին դարերում Ս. Գրքի չափի տակ է ընթանում այդ շրջանի երաշխաւորութիւնը:

Սակայն Հայոց միջին դարաշրջանն ելնում է հայկական մթնո-

1 Յաճախապատում էջ. 161.

2 Անդ էջ. 131.

լորտից. նա սնունդ չէ ստանում իւր խոր արմատներից և արեւմտեան խաւարը գալիս է նորան ստուերարկելու: Ահա և սխուլաստիկութեան շրշութիւնները կալում են նոցա. Հայաստանեայց եկեղեցու ժայռերն ալեկոծութեան են ենթարկւում, բայց ալեկոծութեան, որից ոչ թէ մաքրւում զտւում են, այլ ժանգոտւում և տղմարմատ մամուռ գոյացնում, որի սնունդն անպակաս մընաց....:

Աւասիկ՝ Հայաստանեայց եկեղեցու աստուածաբանութեան էական խնդիրը: Նա իւրացնելով գիտնական բանակարգ և հաստատուելով փիլիսոփայական ճշմարիտ սկզբունքների յ/րայ, պէտք է պատմական հետազոտութեան և զարգացման մէջ գտնէ իւր գործունէութեան հիմնաքարը, ճանաչէ Հայոց եկեղեցու անցեալն և իւրով ի ներքուստ՝ իւր մէջ փռուի և զարգանայ իւրական վերածնութեամբ:

«Ինչպէս որ առհասարակ, ասում է Բանկէ հռչակաւոր պատմաբանը, չկայ մարդկային գործունէութիւն ճշմարիտ հոգեւոր նշանակութեամբ, որ ծագած չլինի փոքր ի շատէ գիտաւոր յարաբերութիւնից Աստուծոյ և աստուածային իւրերի հետ, այնպէս ևս անկարելի է մտածել մի մեծ՝ իւր անուան արժանաւոր ազգ, որի քաղաքական կեանքը կրօնական գաղափարներից չշարժուած և չբարձրացրուած լինի և որ անդադրում չզբաղուի այդորիկ (կրօնական գաղափարները) զարգացնելու և նոցա հասցնելու ընդհանուր վաւերական արտայայտութեան և հրապարակական յառաջադրութեան»:

(Հարունակելի),